

Антанімічныя карэляцыі і іх экспрэсіўная роля ў публіцыстычным дыскурсе

А.А. СТАНКЕВИЧ

Аналізуецца выкарыстанне ў публіцыстычным дыскурсе антытэзы, заснаванай на антанімічных карэляцыях; разглядаецца семантычная структура антанімічнай лексічнай адзінкі, апісваецца ўнутраны механізм стварэння кантрастнага паказу прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, акрэсліваюцца тыпы дамінантных семантычных апазіцый у публіцыстычным тэксе, падаецца граматычнае выражэнне і дэрывацыйная характарыстыка антанімічных карэляцый, адначаецца іх узуальны і аказіянальны характар, выяўляюцца функцыянальна-стылістычная і лінгвапрагматычная функцыі.

Ключавыя словы: дыкурс, антонімы, прыслоўі, марфалагічная структура, кантрастнае апісанне.

The use of antithesis based on antonymic correlations in journalistic discourse is analyzed. The semantic structure of an antonymic lexical unit is examined. The internal mechanism of creating high-contrast images of objects and phenomena of objective reality are described. Types of dominant semantic oppositions in journalistic text are outlined. Grammatical expression and derivational characteristics of antonymic correlations are indicated. Their language usage or occasional character is determined and the functional-stylistic and pragmatic functions are revealed.

Keywords: discourse, antonyms, adverbs, morphological structure, contrast description.

Публіцыстычны дыкурс, які актыўна выкарыстоўваецца ў грамадска-палітычным жыцці краіны, характарызуецца спалучэннем інфармацыйнай і прагматычнай функцый і займае адметнае месца ў сістэме функцыянальных стыляў. Ён вызначаецца папулярнасцю, вобразнасцю, палемічнасцю выкладу, яркасцю выразных сродкаў станоўчай або адмоўнай экспрэсіі [1, с. 243], [2, с. 180]. Адметнасцю публіцыстычнага стылю з'яўляецца выкарыстанне лагічна-абстрактнай, або навуковай, і эмацыянальна-вобразнай, або мастацкай формы адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці [3, с. 443], [4, с. 183]. У сувязі з гэтым сістэму разгорнутых доказаў публіцыстычнага дыскурсу арганічна дапаўняе сукупнасць разнастайных сродкаў выяўленчай выразнасці, якія выкарыстоўваюцца на розных моўных узроўнях – лексічным, лексіка-семантычным, словаўтваральным і сінтаксічным.

Важнейшым сродкам экспрэсівізацыі публіцыстычнага маўлення з'яўляецца антытэза, заснаваная на выкарыстанні лексічных адзінак з процілеглым значэннем, якая прыводзіць да стварэння кантрасту і ўзмацнення выразнасці выказвання: *Жыццё гэтых людзей ідзе ў змене дня і ночы, лета і зімы, працы і адпачынку – і ў гэтым, відаць, і ёсць найвышэйшая мудрасць: есці хлеб з поля, якое ты сам урабіў* [Ул. Караткевіч]; *Эмоцыі – узнікаюць і праходзяць, а памяць і думкі – застаюцца* [Н. Гілевіч]. Як адзначае Л.А. Новікаў, «асноўнае прызначэнне антытэзы заключаецца, з аднаго боку, у тым, каб ярка супрацьпаставіць розныя па сваіх якасцях і ўласцівасцях сутнасці, а з другога – удакладніць іх прыныповае адрозненне, зрабіўшы яго “семантычным фокусам” фразы» [5, с. 248].

Кантраст, у аснове якога – выкарыстанне супрацьлеглых па сэнсе лексічных адзінак (антонімаў), забяспечвае структурна-сэнсавае адзінства тэксту і павышае яго выразнасць. Антонімы, як вядома, знаходзяцца на крайніх пунктах лексічнай парадэгмы ў моўнай сістэме [8, с. 243]. У антанімічныя адносіны ўступаюць словы, суадносныя па якой-небудзь прыкмеце, якія належаць да адной і той жа катэгорыі аб'ектыўнай рэчаіснасці як яе процілеглыя паняцці [7, с. 82]. Лагічную аснову антаніміі ўтвараюць супрацьлеглыя відавочныя паняцці ўнутры радавага паняцця, якое адлюстроўвае адзіную і разам з тым падзельную сутнасць, семантычнай асновай для ўзнікнення антонімаў з'яўляецца наяўнасць у семантыцы суадносных слоў такой прыметы, якая можа відазмяняцца і даходзіць да сваёй процілегласці [8, с. 246].

Антонімы, выкарыстаныя ў складзе антытэзы ў публіцыстычным тэксе, выражаюць найчасцей супрацьпастаўленне аднародных паняццяў якасці або ўласцівасці прадметаў:

Успамінаецца далёкае і блізкае, у розных узростах і акалічнасцях ажывае вобраз любімага настаўніка [С. Грахоўскі]; Дыялектыка ў тым, што для добрага .. заўсёды знойдзецца месца. Побач са старым і новым [Ул. Караткевіч];

– іх дзеяння або стану: *Ніколі не пытайце ў закаханых, за што яны любяць: ніхто не ведае, ніхто не адкажа [С. Грахоўскі]; Стомлена ўспаўзае на пясок, плюскоча і адкочваецца ўбок нарачанская хваля [С. Грахоўскі];*

– прасторавых: *Дарога гэта мае свае ўздымы і спады, свае павароты. Ёсць людзі, якія лічаць, што творчасць пісьменніка павінна быць простаю, няспыннай дарогаю ўгору [І. Мележ];*

– часавых: *Мой дзед ведаў прыкметы надвор'я. Звечара, гледзячы ўгору, варажыў пагоду на раніцу. Зранку – на пасля абеду [І. Грамовіч];*

– або колькасных суадносін: *Уважлівае прачытанне сучаснай беларускай паэзіі дае, на наш погляд, падставу для наступнага вываду: сувязь з фальклорам больш моцная ў творчасці паэтаў старэйшага і сярэдняга пакаленняў і ў цэлым больш слабая ў паэзіі маладых [Н. Гілевіч].*

Найчасцей у публіцыстычным дыскурсе антытэза заснавана на дамінантных семантычных апазіцыях, якія ўключаюць тэмпаральнае: *Хтосьці скажаў: сучаснасці чыстай, самой па сабе, няма. Ёсць мінулае і будучыня. Сучаснасць – сплаў мінулага і будучага. [І. Мележ];*

– лакатыўнае супрацьпастаўленне: *Жураўліны ключ то крыху звужаўся, то, расшыраючыся, нават заломваўся даўжэйшым канцом, але птушкі адразу ж выпрамляліся, выроўнівалі яго, не перастройваючыся нават [Я. Сіпакоў];*

– кантрастны паказ дзеянняў і ўчынкаў людзей: *Былі сустрэчы, ростані, праца і адпачынак за адным сталом, выступленні ў вясковых школах, і перад студэнтамі [Я. Брыль];*

– іх маральна-этычных якасцей: *Цаню ў людзях мужнасць, сумленнасць і талент, а ненавіджу подласць, угодніцтва і крывадушша [С. Законнікаў];*

– пачуццяў, перажыванняў: *Алесь Бачыла – паэт шматгранны і асаблівы: знешне спакойны і ўраўнаважаны ў жыцці і востра палемічны ў паэзіі, уражлівы і ранімы ў грамадзянскіх стасунках, адкрыты, прасталінейны і бескампрамісны ў адстойванні сваіх сумленных перакананняў, непахісны на пазіцыях справядлівасці і маральнай чысціні [С. Грахоўскі];*

– процілеглы характар сацыяльных з'яў: *Мы столькі пісалі на працягу дзесяцігоддзяў пра росквіт культуры, а перамагло бескультур'е, парадокс [Н. Гілевіч]; Амерыка – краіна багатая і разам з тым бедная, бо большасць яе жыхароў пакланяюцца аднаму богу – долару [Б. Сачанка];*

– супрацьлеглыя з'явы прыроднага свету: *Успамінаўся [М. Лыньковым – А.С.] Атлантычны акіян: «Ведаеш, ён ніколі не бывае аднастайны. Заўсёды мяняе колеры і адценні: то ціхі, то раз'юшаны, то ўсыпаны зорамі, то заліты сонцам. Свой характар, свае настроі, як у чалавека» [С. Грахоўскі];*

– процілеглыя адцягненыя паняцці: *І вось летась часопіс «Нёман» змясціў у сакавіцкім нумары «Аповесць пра сябе» Б. Мікуліча. Усяго, што ёсць у гэтым творы, не перакажаш. Трэба чытаць. Чытаць ад першага слова да апошняга, чытаць уважліва. І думаць, думаць [Б. Сачанка].*

У складзе антонімаў, якія ўдзельнічаюць у стварэнні кантрасту апісання ў публіцыстычным тэксце, паводле характару супрацьпастаўлення іх значэння вызначаюцца розныя класы слоў:

– антанімічныя пары, якія з'яўляюцца крайнімі супрацьлеглымі пунктамі ў сістэме апазіцыі аднародных паняццяў (*стары – малады*) і маюць магчымасць узнаўлення паміж імі сярэдняга члена з меншай ступенню супрацьпастаўленасці (*стары – немалады – пажылы*). Сярэдні член адлюстроўвае пераходныя ступені градацыі і паказвае павышэнне або паніжэнне ступені якасці: *Дзень сённашні – гэта дзень учарашні і заўтрашні [І. Мележ]; Люблю [П. Панчанку – А.С.] за высокую грамадзянскую чуйнасць да вялікіх і малых трывог веку [Н. Гілевіч].* Такія антанімічныя пары даследчыкі адносяць да кантрастных, а іх апазіцыю называюць градуальнай, паколькі ў ёй адлюстроўваецца розная ступень праяўлення адной прыкметы;

– антанімічныя карэляцыі, у якіх значэнне аднаго антоніма цалкам адмаўляе значэнне другога (*жыццё – смерць*). Яны абазначаюць супрацьлеглыя відавныя паняцці, якія дапаўняюць адно другое ў адносінах да радавага паняцця і па сваёй сутнасці з'яўляюцца гранічнымі, крайнімі, бо паміж імі не можа быць прамежкавых членаў: *Пастамент і труну ўкрывалі кветкі. Як мала мы дорым іх жывым і як шчодро прыносім нябожчыкам [С. Грахоўскі].* Іх адносяць да камплементарных антонімаў, заснаваных на палярнай апазіцыі;

– антонімы, якія абазначаюць супрацьлеглую накіраванасць дзеянняў, прыкмет і якасцей: *Калі прыходзяць новыя часы – старая песня адыходзіць* [Ул. Караткевіч]. Такія антанімічныя адзінкі называюць вектарнымі, а іх апазіцыю – лагічнай [8, с. 244–246].

У стварэнні кантрасту публіцыстычнага тэксту ўдзельнічаюць розныя граматычныя класы слоў:

– прыметнікі, якія называюць процілеглыя якасці і ўласцівасці прадметаў, з’яў і паняццяў: *Слова жывіла дух. Будзіла сілы. Слова вуснае – у паданнях і легендах, у казках і прыказках, у непаўторных і несмяротных народных песнях. І слова пісанае – у тых тысячах рукапісных фаліянтаў, што ствараліся і захоўваліся ў манастырах і цэрквах!* [Н. Гілевіч];

– назоўнікі, якія маюць тэмпаральнае значэнне: *Без мінулага не было б сучаснасці.*

Людзям, якіх даўно няма, абавязаныя і ўдзячныя мы, перад іх памяццю будуць схіляцца нашы нашчадкі [С. Грахоўскі];

– працэсуальнае: *Трагедыя наша мае пачатак, але канца яе не відаць* [С. Законнікаў];

– субстантываваныя формы прыметнікаў, у складзе якіх:

– назвы асобы: *Маладыя і старыя, старыя і маладыя... Вечная, як свет, тэма! Маладыя крыўдзяцца на старых, старыя на маладых* [Б. Сачанка];

– адцягненых паняццяў: *З гадамі, чым далей адыходзіла вясна маладосці, тым усё часцей задумваецца паэт над сваім уласным творчым лёсам, над пройдзеным і перажытым, над здзейсненым і тым, што яшчэ хацеў бы здзейсніць* [Н. Гілевіч];

– дзеясловы – назвы процілеглых дзеянняў: *Ні ў адной цывылізаванай краіне свету гэткай праблемы жыць або не жыць сваёй роднай мове – няма* [Н. Гілевіч];

– антанімічныя прыслоўі, якія адлюстроўваюць супрацьпастаўленасць утваральнай асновы і дазваляюць перадаць процілеглыя акалічнасці: *Днём яшчэ цёпла, а ноччу цісне холад* [І. Мележ].

Акрамя таго, у антанімічныя адносіны ў асобных выпадках могуць уступаць займеннікі: *свой – чужы, усё – нішто; прыназоўнікі: ад-да, над-пад.*

У некаторых выпадках у адным кантэксце ў паралельныя антанімічныя пары ўключаюцца лексічныя адзінкі рознай часцінамоўнай прыналежнасці:

– прыметнікі і назоўнікі: *Чалавек адчувае мяжу магчымага, за якой – бяда. Гэта пачуццё абстраеца, калі ходзіш побач з ёю. Калі для ўдачы патрэбны дзесяткі шчаслівых выпадковасцей, то для правалу – усяго адна, нешчаслівая* [Ул. Карпаў];

– прыметнікі і дзеясловы: *Воблакі, як само жыццё. Жыццё цячэ – хмаркі бягуць. То бываюць цёмнымі, то яснымі. То спакойнымі, то неспакойнымі* [І. Грамовіч];

– назоўнікі і дзеясловы: *Святы сустракалі разам, не разлучаліся і ў будні – дзяліліся і радасцямі, і горам* [С. Грахоўскі].

Паводле марфалагічнай структуры антонімы, якія ўключаюцца ў склад антытэзы, падзяляюцца на рознакаранёвыя і аднакаранёвыя. У рознакаранёвых (уласна лексічных) антонімах супрацьлегласць значэнняў выражаецца імпліцытна, карэлятамі з рознымі асновамі: *днём – ноччу, пачатак – канец*. У аднакаранёвых (лексіка-граматычных) антонімах процілегласць значэння ўзнікае экспліцытна, пры далучэнні да адной і той жа асновы антанімічных прэфіксаў, якія надаюць слову процілеглае значэнне: найчасцей гэта прыставачныя дзеясловы тыпу *прыходзіць – адыходзіць*. У прыметнікаў і назоўнікаў аднакаранёвая антанімія праяўляецца пераважна праз карэляцыю безафікснага слова з прэфіксальным дэрыватам: *спакойны – неспакойны, культура – бескультур’е*. У складзе антытэзы выкарыстоўваюцца як рознакаранёвыя антонімы, якія маюць інгерэнтную супрацьпастаўленасць і ствараюць кантрастныя адносіны (тыпу: *высокі – нізкі; далёкі-блізкі*), так і аднакаранёвыя, што выражаюць адгерэнтную апазіцыю і адлюстроўваюць кантрадыкторныя адносіны паміж паняццямі (*высокі-невысокі, далёкі-недалёкі*).

Паводле структуры антытэза можа быць простаай, заснаванай на супрацьпастаўленні адной антанімічнай пары: *Трывалей за ўсё застаюцца першая і апошняя сустрэча* [С. Грахоўскі]; або разгорнутай, у якую ўключаецца некалькі пар слоў з процілеглым значэннем: *Нішто не можа так акрыліна ўзвысіць чалавека, як усведамленне сваёй арганічнай далучанасці да духоўнай велічы свайго народа, і нішто не можа балючэй ударыць, страшней абразіць чалавека, як прыніжэнне нацыянальнай годнасці свайго народа* [Н. Гілевіч]; *Вайна .. гэта выпрабаванне, .. яна гартуе адных і разбэшчвае другіх* [Ул. Карпаў].

Узмацненню характарыстыкі прадмета або з'явы ў публіцыстычным дыскурсе садзейнічае таксама кантрастнае апісанне іх ўласцівасцей і якасцей, якое выконвае аксюмаран – аб'яднанне двух супрацьлеглых, несумяшчальных паняццяў. У адносіны супрацьпастаўлення уступаюць азначэнне і азначаемае слова, калі якасць, названая прыметнікам, супярэчыць сутнасці прадмета, не сумяшчаецца з сэнсам назоўніка: *Зачараваў мяне Пімен Панчанка смеласцю, сакавітасцю, незвычайнасцю звычайнага* [Р. Барадулін]; *Матчына песня, роднае слова .. Гэта яны могуць зрабіць невераемае вераемным* [Р. Барадулін].

Сустракаюцца ў публіцыстычных тэкстах і кантэкстуальныя антонімы, якія ў агульнамоўнай лексічнай сістэме не маюць супрацьлеглага значэння, а набываюць яго толькі ў пэўным тэксце. Як адзначае Л.А. Новікаў, кантэкстуальныя антонімы – «гэта не абавязкова словы адной часціны мовы і не заўсёды максімальна магчымае адрозненне, а ўсяго толькі дадзенае ў вызначанай моўнай сітуацыі супрацьпастаўленне» [5, с. 79]. Кантэкстуальныя антонімы называюць таксама аказіянальнымі, сітуацыйнымі, маўленчымі антонімамі, квазіантонімамі.

Кантэкстуальныя антонімы могуць быць выражаны словазлучэннямі: *Я ж без юбілейнай урачыстасці, а на волі сэрца хачу прызнацца ў даўнім замілаванні паэзіі Канстанцыі Буйло і яе творчым подзвігам* [С. Грахоўскі];

– асобнымі словамі – дзеясловамі: *Мы нярэдка хвалімся нашай прыроднай талерантнасцю, дэмакратычнасцю, верацярпімасцю, але .., наадварот, і дэмакратычнасці, і цярднасці нам не хапае ..* [Н. Гілевіч]; *Мы марым і летуценім, што нешта зробіцца само .. – а трэба не летуценіць, а дзейнічаць* [Н. Гілевіч];

– прыметнікамі: *У каларыце пераважаў кантраст – чырвонае і чорнае, светлае і змрочнае* [С. Грахоўскі];

– назоўнікамі: *Проза ўдзейнічае на пачуццё людзей праз думкі. Верш навастрае слова і дзейнічае ім на думку чалавека праз яго пачуццё* [Ул. Караткевіч].

Кантэкстуальныя антонімы, якія ў агульнамоўным выкарыстанні адносяцца да розных тэматычных груп, набываючы прыкмету супрацьлегласці ў пэўным кантэксце, могуць асацыятыўна ўключыцца ў адну тэматычную групу, дзякуючы актуалізацыі пераносных значэнняў: *Цвёрда перакананы ў адным, пакуль будуць чытачы, якія даражаць адкрытым словам паэзіі, вершы Івана Драча будуць гучаць, бо яны задушэўныя і мудрыя, вечныя і надзённыя, яны сапраўдныя* [Р. Барадулін].

Паводле меркавання В.А. Івановай, антанімічны рад мае замкнёную двухкампанентную структуру [9, с. 5]. Аднак у публіцыстычным тэксце нярэдка выкарыстоўваюцца парныя карэляцыі кантэкстуальных антонімаў, што значна павышае выразнасць маўлення:

Непрымымасць пазіцыі Бачылы .. грунтавалася на суровай праўдзе, дзе ні схітрыць, ні схлусіць, ні ашукаць было нельга, дзе былі дабро і зло, святло і змрок, адвага і шкурніцтва [С. Грахоўскі]. Пры гэтым кантэкстуальныя антонімы могуць мець рознае часцінамоўнае выражэнне і спалучаць узуальнае і аказіянальнае процілеглыя значэнні: *Мова першай матчынай калыханкі і апошняга «бывай», мова старадаўніх архіваў і новых школ на Палессі, мова пажарцаў і мова каханья.. Мова, якая можа ўсё* [Ул. Караткевіч]; *Па дарозе едуць машыны, павозкі, ідуць салдаты. Групкамі і па аднаму. Раненыя і здаровыя* [І. Мележ]. У навуковай літаратуры выкарыстоўваецца тэрмін «міжчасцінамоўная антанімія», які падразумявае «антанімію процілеглых па лексічным значэнні слоў розных часцін мовы» [7, с. 79]. Такое спалучэнне ў адным кантэксце антанімічных адзінак з рознай функцыянальнай накіраванасцю і неаднолькавым граматычным афармленнем узмацняе кантраст, павышае экспрэсіўнасць выкладу і спрыяе стварэнню калейдаскапічнага малюнка аб'ектыўнай рэчаіснасці, перадачы яго шматфарбнасці і шматзначнасці і палярнасці

Асабліваю выразнасць у публіцыстычным дыскурсе атрымлівае антытэза, якая спалучаецца з іншымі моўнымі сродкамі выяўленчай выразнасці:

– з сінонімамі: *Не кожны так умее слухаць, як слухаў Пятрусь Усцінавіч: у яго вачах і на твары адбіваліся людскія радасці і пакуты, клопаты і трывогі, здавалася, ён бачыць усё ўвачавідкі* [С. Грахоўскі]; *Заўсёды энергічны, няўрымслівы, кіпучы і няўседлівы Броўка, як і ўсе людзі, часам сумаваў і нудзіўся, адчуваў сябе не лепшым чынам, але ніколі не скардзіўся – у самыя крытычныя хвіліны заставаўся бадзёрым аптымістам* [С. Грахоўскі];

– устойлівымі спалучэннямі: *Хлеб – аснова жыцця. Хлеб надзены й хлеб духоўны* [Р. Барадулін]; *Не грабі далонню, шкробай, жменяй – лепей аддай* [Ул. Караткевіч];

– параўнаннем: *Ушаччына была для Петруся Ёсцінавіча як павелічальнае шкло, праз якое бачыцца ўся Радзіма, з яе клопатамі і поспехамі, з яе радасцю і смуткам ёміста, велічна, чыста* [Р. Барадулін];

– перыфразай: *Я памятаю цябе* [Мінск – А.С.] ў бэзавым цвеце і ў пару лістапада [С. Грахоўскі];

– метафарай: *Гэта лёс вядзе чалавека па жыцці ад калыскі да дамавіны. Нараджаецца чалавек – у небе загараецца ягоная зорка, памірае, гасне – й зорка ягоная гасне* [Р. Барадулін].

Спалучэнне антытэзы з іншымі лексічнымі і лексіка-семантычнымі сродкамі выяўленчай выразнасці ў публіцыстычным дыскурсе стварае своеасаблівы слоўна-вобразны ланцужок, які ўпрыгожвае тэкст і ў значнай ступені павышае яго эмацыянальна-экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача.

Такім чынам, антытэза, заснаваная на разнастайных антанімічных карэляцыях, выконвае істотную функцыянальна-стылістычную і лінгвапрагматычную ролю ў публіцыстычным дыскурсе: садзейнічае кантрастнаму апісанню прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, павышае выяўленчую выразнасць маўлення і тым самым узмацняе эфектыўнасць яго ўздзеяння на свядомасць і эмацыянальна-пачуццёвы стан адрасата.

Літаратура

1. Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1979. – 432 с.
2. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка. Учеб. пособие для студентов фак. рус. яз. и литературы пед. ин-тов / М.Н. Кожина. – М. : «Просвещение», 1997. – 223 с.
3. Беларуская мова. Энциклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск : «Беларуская энциклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1994. – 653 с.
4. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту / М.Я. Цікоцкі. – Мінск : Бел. навука, 2002. – 223 с.
5. Новиков, Л.А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лек-сике) / Л.А. Новиков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 с.
6. Фомина, М.И. Современный русский язык: лексикология: учеб. пособие для вузов / М.И. Фомина. – М. : Высш. школа, 1978. – 256 с.
7. Миллер, Е.Н. Межчастеречная антонимия: Научные доклады высшей школы / Е.Н. Миллер // Филол. науки. – 1981. – № 1. – С. 78–82.
8. Новиков, Л.А. Семантика русского языка: Учеб. пособие. / Л.А. Новиков. – М. : Высш. школа, 1982. – 272 с.
9. Иванова, В.А. Антонимия в системе языка / под ред. В.И. Кодухова. – Кишинёв : Штиинца, 1982. – 163 с.